

УДК 398.21+398.49+393.2-55

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.02.442>

РИТУАЛЬНА ЇЖА В НАРОДНИХ ВІРУВАННЯХ, КАЗКАХ І ОБРЯДАХ

Олександр КУХАРЕНКО

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5421-1004>

кандидат філологічних наук, доцент,

Харківська державна академія культури,

Бурсацький узвіз, 4, 61000, Харків, Україна,

e-mail: art-red@ukr.net

Мета статті — дослідження поняття «потойбічної їжі», яка прямо пов'язана з представниками іншого світу, але має безпосередній вплив на народну творчість і обрядові дії. Завичай у щоденному житті таку їжу вживати було заборонено, але під час проведення обрядів у певних випадках знімалися такі заборони й табу. *Актуальність і наукова новизна* теми визначаються зверненням у питанні походження потойбічної їжі до поділу світів на реальний і потойбічний, що було обійдене увагою попередніх дослідників, які вивчали міфологічний світогляд предків. Тому зараз неможливо остаточно стверджувати, чим слід годувати, яку страву має вживати подорожній, щоб отримати змогу потрапити до потойбіччя.

Об'єктом дослідження є міфологічний світогляд та його залишки, що сформували казкові сюжети та обрядові дії, а предметом — потойбічна їжа. Досліджується мотив годування Ягою героя чарівних казок, який подорожує на той світ; приготування та вживання страв під час проведення обряду поминального обіду, що входить до поховального циклу; обряд годування предків на Свят-Вечір. У студійованні дослідник звертається до індійських, єгипетських, шумерських, іранських та античних переказів.

Автор доходить висновку, що потойбічною стравою, яка складається з їжі й питва, твердого й рідинного, для української національної традиції може бути лише кутя, коливо, канун, що за своєю сутністю є однією й тією самою стравою.

Ключові слова: українська обрядовість, поховальні обряди, народна казка, ритуальні страви, кутя.

Oleksandr KUKHARENKO

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5421-1004>

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of the Kharkiv State Academy of Culture,

4, Bursatsky Descent, 61000, Kharkiv, Ukraine,

e-mail: art-red@ukr.net

AFTERWORLD FOOD IN FOLK BELIEFS, FAIRY TALES AND RITES

The article studies the concept of «afterworld food», which is directly related to representatives of the other world, but has a direct impact on folk creativity and ritual actions. Usually, in everyday life, it was forbidden to eat such food, but during ceremonies, in certain cases, such prohibitions and taboos were removed.

Therefore, now it is impossible to definitively state what should be fed, what food should be consumed by a traveler in order to be able to get to the afterlife.

The topicality and scientific novelty of the topic are determined by the appeal in the question of the origin of afterlife food to the division of worlds into the real and the afterlife, which was overlooked by previous researchers who studied the mythological worldview of ancestors.

The object of research is the mythological worldview and its remnants, which formed fairy-tale plots and ritual actions, and the subject is afterworld food. The motive of feeding the hero of magical tales, who travels to the other world, by the witch Yaga is studied; cooking and consumption of dishes during the rite of funeral repast, which is the part of the funeral cycle; the rite of feeding ancestors on Christmas Eve, which replaced the great holiday commemorating the cult of ancestors existing in pre-Christian times. The difference in attitude towards the living and the dead, those who live in this world and the other one, is studied. It is established that in the process of sacralization of reality with the help of otherworldly energy, the driving force behind the rites of family and calendar cycles are antinomies, which also belong to two different worlds — reality and the afterlife. In his study, the researcher turns to Indian, Egyptian, Sumerian, Iranian, and ancient legends.

As a result, the author comes to conclusion that the otherworldly dish, which consists of food and drink, solid and liquid, for the Ukrainian national tradition can only be kutia, kolivo, kanun, which in their essence are one and the same dish.

Keywords: Ukrainian ritualism, funeral rites, folk tales, ritual dishes, kutia.

Вступ. Традиція зберегла велику кількість цікавих моментів, що так чи інакше відображають світогляд та міфологічну свідомість народу. Не є винятком ставлення до так званої потойбічної їжі, під якою слід розуміти продукти для споживання, призначені виключно для осіб і персонажів іншого, відмінного від реального, світу. Простим людям у щоденному житті таку їжу вживати було заборонено, за винятком лише проведення обрядів, коли відмінялися певні заборони й табу.

Первісний народний світогляд, що базується на міфологічних уявленнях, поділяє Всесвіт на два антонічні світи — реальність і потойбіччя. У реальності від народження до смерті живуть люди, земля заселена всім, що оточує людину в цьому земному житті. А потойбіччя є місцем мешкання надприродних істот, померлих предків, представників народної демонології. Указані протилежні світи відділені один від одного, але в певні моменти відбувається їхня взаємодія. Чарівна подорож у народних казках є подорожжю саме до потойбіччя. Останній шлях померлого до кладовища — дорога в інший світ. Проведення родинних і календарних обрядів виявляється неможливим без сакралізації, а сакралізація виникає шляхом впливу потойбічної енергії на реальність.

Проблема протистояння двох антагоністичних світів досліджувалася багатьма вченими. Найбільш конкретно вона була окреслена Д. Фрезером, В. Проппом, Ф. Колесою, В. Гнатюком, І. Огієнком, Д. Зеленіним, А. Байбуриним, Н. Велецькою, О. Седаковою, Р. Гузієм та ін. Завдання, що ставиться перед цим дослідженням, стосується лише потойбічної їжі.

Об'єктом дослідження є міфологічний світогляд та його залишки, що сформували казкові сюжети та обрядові дії, а предметом — потойбічна їжа.

Основна частина. Зупинимося на кількох прикладах із народних казок і національних обрядів, які так чи інакше позначилися на віруваннях і світогляді українців, а може й інших народів, оскільки казкові та обрядові сюжети, вірування й світогляд містять безліч інтернаціональних паралелей.

У казках зустрічається традиційний і достатньо популярний мотив, коли герой вирушає в далеку подорож і на лісовій галявині знаходить хатину Баби-Яги на курячих ніжках. Яга його купує в лазні та годує, а сприймається це так, що герой після далекої

дороги потребує обмивання та насичення організму. Однак виявляється, що логіка вчинків цього сюжету полягає зовсім в іншому.

Відомий дослідник Володимир Пропп довів, що далека й складна подорож головного героя чарівної казки є подорожжю до потойбіччя чи дослівно — в загробний світ. Його матір, наречену чи дружину насправді не вкрав змії, Кошій чи чарівний птах, вони просто померли. А казковий герой втілює мрію всіх родичів і членів родин померлих — повернути їх назад до життя та реального світу.

Коли герой дістається хатини Яги, яка за сутністю своєю є прикордонною заставою між світом живих і мертвих, він вимагає напоїти-нагодувати його та скупати в лазні. З лазнею все зрозуміло: подорожуючи на той світ, необхідно змити з себе все, що пов'язувало тіло з цим світом. А ось щодо їжі — справа виглядає дещо складнішою. Баба-Яга, окрім усього іншого, годує героя не просто їжею, а спеціальною їжею, без якої до потойбіччя потрапити неможливо. Згідно з сюжетом, вона також може давати йому чудесні предмети, що вказують шлях на той світ, але головною, все ж, є їжа, а казковий мотив, пов'язаний із нею, слід уважати основоположним.

Дослідник зазначає, що «мотив пригостання героя Ягою на його шляху до тридесятого царства склався на основі уявлення про чарівну їжу, що споживає померлий на шляху до потойбічного світу» [1, с. 51]. Що саме казковий герой чи померлий має споживати, щоб отримати змогу потрапити до потойбіччя, — про це казка не містить жодної інформації. Тому Пропп наводить кілька прикладів з індіанських, єгипетських, шумерських, іранських, античних переказів [1, с. 50—51]. Як правило, це вода й молоко, хліб і м'ясо. Указані джерела також повідомляють, що це могли бути нектар та амброзія. В одному й іншому випадках стикаємося з тим, що зазначені продукти обов'язково повинні складатися з двох компонентів — їжі й напою, твердого й рідкого. Це суттєве зауваження для встановлення того, що саме міфологічна свідомість людства на певному етапі його розвитку вважала потойбічною їжею.

Пропп подає ще одне суттєве зауваження про те, що казка зберегла елементи багатьох обрядів і звичаїв [1, с. 10]. Тому спробуємо знайти відповідні мотиви в обрядових діях, передусім — обрядах поховальних і поминальних.

Український традиційний поховальний цикл обрядів містить ритуал поминального обіду, що проводиться в день поховання, після повернення учасників обряду з кладовища до садиби померлого. Усі, хто брав у цьому участь, мали вимити руки, якими кидали землю до ями на кладовищі. І йдеться не про умови гігієни перед вживанням їжі, а про змивання всього, що позначено міткою смерті, в тому числі — землі з кладовища. Без цього не можна було входити до хати, й процедуру миття рук можливо порівняти зі згадуваною лазнею баби-яги, з тією лише різницею, що казковий герой змиває з себе залишки світу живих, а учасники поминального обіду — залишки від взаємодії з потойбіччям [2, с. 37—39].

Однак з усього переліку обрядових дій поминального обіду для нас найбільшу зацікавленість становить споживання їжі. Обов'язковими для українського поховального обряду були борщ чи капуста, смажені на сковороді чи печені в печі пироги. Незважаючи на те, що страви ці є поховально-обрядовими, вони вживалися й у реальному побуті українців, тому, звичайно ж, не можуть уважатися потойбічною їжею. Але була на столі одна страва, що використовувалася лише під час проведення обрядів і ніколи поза їх межами. «Там уже на столі стоїть приготовлене коливо — кутя, прилита ситою. Насамперед піп, а тоді й усі, хто на похоронах, пробують тієї куті, колива, по три ложки, за душу покійного, й тоді вже сідають обідать» [3, с. 710].

Кутя також використовувалася під час інших поминальних обрядів, які прийнято було проводити на наступний день після поховання, на третій, сьомий чи дев'ятий, залежно від регіону, та обов'язково на сороковий день по смерті похованого. Прийнято також відзначати річницю з дня смерті з кутею на столі під час поминального обряду.

Перед тим, як перейти до характеристики вказаної страви, слід зупинитися на уявленнях про саме потойбіччя. Як стверджує дослідниця поховальних обрядів Наталя Велецька, у слов'ян не було чітко визначеного уявлення щодо місця розташування й шляхів до світу предків. «Розташовується він або під землею, або над небосхилом, за горизонтом, за неосяжними водними просторами, неприступної висоти горами. Шлях туди йде крізь повітряний простір, непрохідний (зачарований) ліс, через печери,

прірви, яри, глибокі тріщини в землі, через непрохідні болота, через моря, озера, річки, як бурхливі, швидкоплинні, так і стоячі й навіть вогняні. Характерно, що досягши «іншого світу», долаються ці перешкоди, всі разом або частково, в різних варіаціях, незалежно від розташування його над небесами, під землею чи під водою» [4, с. 22]. Згадуючи про подолання перешкод, дослідниця має на увазі перш за все казкові сюжети, оскільки саме там герої прагне потрапити до потойбіччя та повернутися назад. Шлях померлого є не менш складним, але шлях його, на відміну від казкових героїв, можливий лише в один бік.

Про розташування місця «позагробового життя» писав Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) у відомій праці про дохристиянські вірування українського народу: «...рано постало в нас вірування взагалі про той світ, про Рай, де померлі продовжують своє життя. Де саме знаходиться Рай, окреслюється найрізніше, але старше вірування було, що під землею, а молодше, — десь на кінці світу, на Сході, куди дорога дуже далека й тяжка, чому мерця треба належно вирядити, щоб облегшити йому цю дорогу» [5, с. 240].

Новітні дослідження про потойбіччя розмежовують зміну уявлень щодо його розташування. Так у період скорчених поховань (у позі ембріона) померлий у майбутньому мав відродитися (ожити) й тому його тимчасовим пристанищем було підземелля. При переході до трупоспалення потойбіччя перемістилося на небо чи вище неба, куди відлітала душа померлого у вигляді птаха. Після запровадження християнства, коли трупи знову закопували в землю, а душа, як і раніше, відлітала на небеса, уявлення про місце знаходження потойбіччя вже не були однозначними, бо ввібрали в себе обидва попередні сприйняття побудови Всесвіту [6, с. 84].

Але в потойбіччі мешкають не лише померлі предки, його населяє безліч надприродних істот, що час від часу можуть взаємодіяти з живими мешканцями цього світу. Приміром, коли людина заблукала чи збилася з дороги, часто це вважалося дією мешканця з потойбіччя — блуда, переплута, лісовика чи чорта. Тоді треба було одяг вивернути, а взуття перевернути з лівої ноги на праву й навпаки. І після цього нечиста сила мала відступити, а той, хто заблукав, — знайти дорогу [7, с. 24—25]. У вказаному

віруванні проступає віра в те, що на тому світі не так, як у нас, там усе навпаки.

Тому існували досить жорсткі вимоги до одягу померлого. Він мав бути новим і неношеним, що не стикався з живим тілом, або, хоч і не новим, але обов'язково випраним, що також ліквідувало з нього ознаки життя. Альберт Байбурін зазначає, що одяг для померлого шили «на живу нитку» та застібали навпаки, в чому прослідковується ідея «недоробленості» та «інакшості», що вказує на відмінність представників одного й іншого світів [8, с. 108—109].

Ще одним прикладом на користь такого твердження є те, що річниця з дня народження слід було відзначати в той самий день або пізніше, а річницю смерті — в день, коли вона трапилася, чи раніше. Не можна святкувати день народження до його приходу, інакше до живої людини будуть застосовуватися правила, прийнятні до покійника. Так само не можна поминати пізніше дня смерті, бо такі умови притаманні лише для тих, хто знаходиться на іншому світі.

Отже, якщо для потойбіччя було все навпаки та все відмінне від реальності, потойбічна їжа також мала бути зовсім іншою — анти-їжею. І такою стравою, що використовувалася лише при проведенні обрядів родинного чи календарного циклів, була кутя, коливо чи канун. Насправді це три назви однієї страви, зварені злакові зерна, залиті узваром чи медовою ситою, — поєднання твердої їжі з рідинним питвом.

Зазвичай такої їжі живим людям вживати не можна, але під час обряду, коли відбувається сакралізація реальності енергією потойбіччя, в момент відкриття входу до того світу, тимчасово скасовуються найсуворіші заборони та відмінюються табу [1, с. 37—39]. Так учасники поминального обіду, з'їдаючи по три ложки куті, сприяють небіжчикові, закопаному на кладовищі, потрапити до потойбіччя й перетворитися з похованого на покійного. А це означає, що заспокоїтися він може лише за умови потрапляння на той світ — місця свого остаточного перебування.

Однак кутя використовувалася не лише в родинній поховальній обрядовості, а й у календарних обрядах. Так різдвяно-хрещенський святковий період характеризувався аж трьома видами куті — багато кутею на Свят-Вечір, щедрою — на Новий рік, та бідною — напередодні Водохреща [9, с. 532—

533]. Це можна пояснити тим, що дохристиянська релігія в цей час відзначала велике свято вшанування культу предків, на яке наклалися новітні християнські свята. Доказом цього є вірування, що в різдвяний Свят-Вечір до домівки на кутю сходяться всі померлі роду. Саме їм кожна господиня залишала на ніч кутю в мисці та ложки. «Ритуальні страви цієї вечері, — кутя та узвар, — мають дуже старовинний характер: одварені в воді зерна пшениці або ячменю з медом, та зварені також у воді сушені овочі нагадують ще неолітичну епоху» [10, с. 183], — писав Федір Вовк.

Валентина Борисенко вказує, що господарі «залишали вільне місце за столом, а потім і їжу на стіл, бо вірили, що померлі душі прийдуть вночі вечеряти» [11, с. 218]. Підкидання зерен куті ложкою до стелі під час святкової вечері передбачало певні магичні дії — приплід худоби, роїння бджіл в т. і. [12, с. 217—218]. Але заporукою того, що магичні дії обов'язково спрацюють, були час відвідин домівки душами померлих, вільний доступ у різдвяний Свят-Вечір із потойбіччя до реального світу й сама присутність в обрядах предків роду — чи не найголовніших помічників і захисників для нащадків у всіх їхніх починаннях. І, звичайно ж, використання куті як потойбічної страви, яку зазвичай можуть споживати лише представники потойбіччя та яка становила табу для живих людей, котре тимчасово скасовувалося лише в свята й поминальні дні виключно під час проведення обрядів.

Існувала прикмета, згідно з якою ложки лишали в мисці з-під куті, а поверх клали книш. Той, чия ложка на ранок виявиться перевернутою донизу, помре першим з усієї родини [13, с. 310]. Така прикмета ще раз підтверджує віру в те, що будь-яке пророцтво здійсниться лише під час взаємодії на реальність енергії потойбіччя й відбувається це лише в особливі дні року, приміром у той же Свят-Вечір, прообразом якого є багата кутя.

А тепер повернемося до обряду поминального обіду, про використання куті, колива чи кануну під час якого в різні часи писали Л. Артюх, В. Борисенко, В. Гнатюк, Р. Гузій, П. Чубинський, В. Шухевич і багато інших дослідників. Коли учасники сходяться до садиби похованого, то перед тим, як приступити до вживання їжі, вони з'їдають по три ложки куті. Здавалося б, нічого дивного в цьому немає,

якщо не розглядати таку подію більш детально. Після вживання куті присутній священник читає молитву «Отче наш» і благословляє їжу, яку можна споживати лише після благословення. Так прийнято було робити завжди. За відсутності священника сніданок, обід і вечерю благословляв господар чи хтось із родини. Неблагословенну їжу вживали лише бусурмани — люди іншої, відмінної від нашої, віри.

Але під час поховального обіду кутя не благословляється, її вживають без благословення й лише тому, що таку їжу не можна благословляти, це — потойбічна їжа, яку споживають виключно з обрядовою метою: допомогти похованому дістатися потойбіччя й стати покійним [14, с. 139—141]. Для героїв чарівних казок мета дещо трансформується: подолати складнощі на далекому й важкому шляху та самому потрапити до потойбіччя. Але сутність одного й іншого завдання є практично ідентичним — мати змогу здійснити подорож на інший світ.

Коли автор цієї статті працював над дослідженням, присвяченим родинним обрядам, було доведено, що здійснення будь-якого обряду стає можливим внаслідок взаємодії двох світів — цього й того, вірніше, шляхом взаємодії енергії потойбіччя на реальність. Тут слід зазначити, що будь-яка дія, як відомо з теорії драматургії, здатна функціонувати лише в умовах зіткнення протилежно спрямованих сил і наявності конфлікту. Не є винятком і обрядова дія, що виникає й розгортається між двома світами — реальним і потойбічним. Це однаково стосується як родинних, так і календарних обрядів. Різниця між обрядовою чи казковою дією та дією драматичною полягає в тому, що основу конфлікту першої складають антиномії: реальність — потойбіччя, живе — мертво, близьке — далеке, видиме — невидиме, відоме — невідоме, їжа — анти-їжа. Під останньою парою розуміємо страви для живих і мертвих, а також їхню принципову різницю.

Саме протистояння антиномій та персоніфікованих представників цих антиномій і є рушійною силою (тим самим необхідним конфліктом) для здійснення поховальних і поминальних обрядів, а також для розгортання казкового сюжету. У чарівній казці головному героєві завжди протиставляється представник потойбічного світу. В обрядах сакралізація реальності здійснюється завдяки взаємодії з енергією потойбіччя. І в одному й іншому випадках та-

кий конфлікт чи таке протистояння рухають та розвивають дію, в результаті якої герой потрапляє до тридевятого царства й повертається назад, а померлий, в результаті обрядів стає спочатку похованим, а потім — покійним.

Висновки. Наведені приклади наочно доводять, що під потойбічною їжею, яка використовувалася в межах обрядів і про яку згадується в чарівних казках, де оповідається про подорож на той світ, якою пригощали душі небіжчиків роду на Свят-Вечір; якою годувала Баба-Яга героя, щоб він дістався до тридевятого царства й повернувся назад, якою поминають похованого й гарантують його зачислення до культу предків; посилаючись на дослідження попередників і використовуючи власні дослідження, слід розуміти одну й ту саму страву — кутю, що представляє собою поєднання рідинного й твердого, їжі й питва.

1. Пропп В.Я. *Исторические корни волшебной сказки*. Москва: Лабиринт, 2000. С. 162.
2. Седакова О.А. *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян*. Москва: Индрик, 2004. 320 с.
3. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, собр. П.П. Чубинским*. Т. 4. Санкт-Петербург, 1877. XXX + 715 с.
4. Велешкая Н.Н. *Символы славянского язычества*. Москва: Вече, 2009. 320 с.
5. Іларіон, митрополит. *До християнські вірування українського народу: іст.-реліг. моногр.* 2-е вид. Київ: Обереги, 1994. 424 с.
6. Яковлева О. «Потойбіччя» в уявленнях прадавніх українців. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 3. С. 78—85.
7. Гнатюк В.М. Знадоби до української демонології. *Етнографічний збірник*. Т. 33. Львів, 1912. 237 с.
8. Байбурин А.К. *Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов*. Санкт-Петербург: Наука, 1993. 238 с.
9. Скуратівський В.Т. *Русалії*. Київ: Довіра, 1996. 736 с.
10. Вовк Ф.К. *Студії з української етнографії та антропології*. Прага: Укр. громад. вид. фонд, 1928. 356 с.
11. Борисенко В.К. Повсякденна їжа та ритуальні страви. *Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження*. Київ. 1997. С. 215—222.
12. Богатирев П.Г. Магические действия, обряды и верования Закарпатья. *Вопросы теории народного искусства*. Москва: Искусство, 1971. С. 167—206.
13. Ц[елоковская] В. Пища и питье крестьян-малороссов с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами. *Этнографическое обозрение*. 1899. № 1—2. С. 266—322.

14. Kukharenko O. Funeral Ceremony in the System of Structural-Functional Studies of Family Objectives. *Paradigm of Knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal*. Muscat, 2018. № 2. P. 132—144.

REFERENCES

- Propp, V.Ya. (2000). *The historical roots of a fairy tale* (P. 162). Moscow [in Russian].
- Sedakova, O.A. (2004). *The Poetics of Rite. Funeral rituals of the Eastern and Southern Slavs*. Moscow [in Russian].
- (1877). *Proceedings of an ethnographic-statistical expedition to the Western Russian Territory*, coll. P.P. Chubinsky (Vol. 4). St. Petersburg [in Russian].
- Veletskaia, N. N. (2009). *Symbols of Slavic paganism*. Moscow [in Russian].
- Ilarion, mytropolyt. (1994). *Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people: hist.-relig. monogr.* 2nd edition. Kyiv [in Ukrainian].
- Yakovleva, O. (2005). «The Otherworld» in the ideas of ancient Ukrainians. *Folk creativity and ethnography*, 3, 78—85 [in Ukrainian].
- Hnatiuk, V.M. (1912). Resources for Ukrainian demonology. *Etnohrafichnyi zbirnyk* (Vol. 33) [in Ukrainian].
- Baiburin, A.K. (1993). *Ritual in Traditional Culture: Structural and Semantic Analysis of East Slavic Rites*. St. Petersburg [in Russian].
- Skurativskyi, V.T. (1996). *Mermaids*. Kyiv [in Ukrainian].
- Vovk, F.K. (1928). *Studies in Ukrainian ethnography and anthropology*. Praha [in Ukrainian].
- Borysenko, V.K. (1997). Everyday food and ritual dishes. *Kholmshchyna and Podlasie: Historical and ethnographic study* (Pp. 215—222). Kyiv [in Ukrainian].
- Bohatyrev, P.H. (1971). Magical actions, rites and beliefs of Transcarpathia. *Questions of the theory of folk art* (Pp. 167—206). Moscow [in Russian].
- SCH[elokovskaia], V. (1899). Food and drink of the Little Russian peasants with some related customs, beliefs and omens. *Ethnographic review*, 1—2, 266—322 [in Russian].
- Kukharenko, O. (2018). Funeral Ceremony in the System of Structural-Functional Studies of Family Objectives. *Paradigm of Knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal*, 2, 132—144.